

КОЗАЧЧИНА В НАУКОВІЙ ІСТОРИЧНІЙ СПАДЩИНІ ЧЛЕНІВ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА У ПРАЗІ (20–30-ті РОКИ ХХ ст.)

Катерина ДВІРНА, доцент кафедри історії України факультету історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук;

Наталія ВОРОН, магістрантка факультету історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова

Українське історично-філологічне товариство у Празі (далі – УІФТ) було засноване у 1923 р. культурною еміграцією з України, яка змушена була виїхати за кордон після поразки Української революції (1917–1921 рр.) та встановлення більшовицького режиму на території України. Основним завданням створеного товариства стала діяльність для збереження й розвитку української національної культури та науки. УІФТ стало одним із центрів єднання української культурної, наукової, освітньої інтелігенції за кордоном. Діяльність товариства була спрямована на проведення засідань, визначення тематики доповідей, участь науковців у різногалузевих міжнародних конгресах та з'їздах, видання збірника праць членів товариства та публікація окремих досліджень з історії України тощо.

Метою публікації є розкриття наукової видавничої діяльності членів Українського історично-філологічного товариства у Празі в період 1923–1945 рр. Завданням статті є дослідження наукового історичного доробку членів УІФТ щодо козацької доби.

Актуальність даної теми полягає в об'єктивному вивченні та аналізі козащини в науковій історичній спадщині членів товариства, оцінці цих напрацювань для збереження та розвитку української історії, культури та науки.

Питання видавничої діяльності УІФТ донині не досліджувалося, як і питання наукової історичної спадщини загалом та козащини зокрема. Частково висвітлена діяльність окремих істориків у складі товариства в новітній період. Так, наукова публікація А. Трембіцького «Родина Січинських та українське історично-філологічне товариство в Празі (1923–1945)» видана у 2009 р. [8]. У 2012 р. були опубліковані праці Андрія Шаповала, присвячені діяльності Михайла Антоновича [9], [10]. Він детально аналізує участь історика у науковому і культурному житті українців Праги, розкриває зміст і значення його діяльності як члена Українського історично-філологічного товариства. Дослідження даної теми ґрунтується на документах та працях, що були видані в період діяльності УІФТ (1923–1945 рр.). Це, передусім, п'ять томів «Праць Українського історико-філологічного товариства у Празі» та видані окреми-

ми публікаціями наукові доробки Д. Антоновича [1] та С. Наріжного [2].

Основним завданням наукової роботи товариства було дослідження широкого кола українознавчих проблем. Члени товариства опрацьовували матеріали, які привезли до Праги з України та друкували на їх основі наукові праці. Джерельна база для наукової роботи була значною, адже тепер українські історики мали змогу працювати в архівах, музеях, книгозбірнях, приватних та громадських установах Центральної та Східної Європи [8, 92].

Українська проблематика була одним із головних напрямів дослідження УІФТ. Історичну секцію представляли вчені: Дмитро Дорошенко, Василь Віднов, Симон Наріжний, Михайло Антонович, Борис Крупницький та ін. Більшість наукових праць була присвячена козацькій добі і репрезентовані у кожному з 5 томів праць УІФТ.

У першому виданні «Праць Українського історично-філологічного товариства у Празі» (1939 р.) було опубліковано лише одну статтю на історичну тематику. Це робота Василя Віднова «Усне оповідання запорожця Н. Л. Коржа та його походження і значення». Історик досліджує найвідоміше джерело на той час з історії степової України другої половини XVIII ст., свідчення запорожця Микити Леонтійовича Коржа, записані архієпископом Гавриїлом Розановим та архімандритом Іаковом Вечерковим.

Василь Олексійович Віднов аргументовано доводить, що автором «усного оповідання» є Гавриїл Розанов. Указує, що записане воно було впродовж 1828–1831 рр., про що свідчать архівні дані про перебування Гавриїла Розанова в цей час на Катеринославщині, де і проживав колишній запорожець Микита Корж. Автор наводить низку помилок, які зустрічаються у написаному. Деякі з них сам архієпископ примітками знизу виправляв, інші так і залишилися, адже багато достовірних фактів про історію України тієї доби були ще невідомі. Зокрема, Микита Корж у своїй розповіді зазначав, що «рік мандрівки цариці Катерини по Степовій Україні – 1785, замість 1787; неіснування документально Кременчуцької губернії; твердження, що Богдан Хмельницький був гетьманом після Івана Мазепи» [3, 44]. Незважаючи на ці похибки, історик не вагається у правдивості

написаного і розуміє значення цього історичного джерела. Цінність «Усного оповідання запорожця Н. Л. Коржа» полягає в тому, що воно містить цінні відомості про історію Степової України. Член товариства Василь Біднов зауважує, що оповідання мають такі подробиці і риси, які важко було відшукати в інших джерелах.

Історик аналізує кожен розділ виданої праці. Всього їх було одинадцять, неоднакових за розміром і за змістом. Особливо варто звернути увагу на відомості, які подає М. Корж про запорожців. З його слів, спочатку їх називали «козаками», пізніше – через те, що головне місце їх перебування було понад Дніпром нижче порогів, – за часів Хмельницького вони й отримали назву запорожці [3, 51]. Але, як відомо, запорожцями називали всіх козаків, які проживали на території Гетьманщини, офіційно вони іменувалися як Військо Запорізьке.

Василь Олексійович Біднов детально описує все, що Гавриїл Розанов записав про звичаї та традиції запорожців. В «усному оповіданні» цій темі присвячено шостий розділ. Розглядається зовнішній вигляд, який мав запорізький козак, його одяг, зброя, побудова й організація куренів, промисли, якими займалися у вільний від військових походів час. Детально описується і наводяться приклади звичаю надавати козакам імена у залежності від вигляду, вдачі, поведінки чоловіка чи якогось випадку в його житті.

В. Біднов вказує на враження, яке справило «Усне оповідання запорожця Н. Л. Коржа» на Пантелеймона Куліша. Те, що у своїй книжці «Михайло Чарнишенко, або Малоросія вісімдесят років тому» він не раз звертається до «оповідання» і наводить уривки з нього, зробило розповідь Микити Коржа надзвичайно популярною [3, 63].

«Усне оповідання запорожця Н. Л. Коржа» та його походження і значення» Василя Біднова є одним із напрямів історіографічної роботи історика в еміграції. Цінність даного напрацювання в тому, що була здійснена спроба об'єктивно й аргументовано дослідити одне з найпоширеніших джерел, які були доступні наприкінці XIX – на початку XX ст. про історію Степової України у другій половині XVIII ст.

Одним із істориків, який залишив значну наукову спадщину діяльності в УІФТ, є Михайло Антонович. Він регулярно публікував свої напрацювання не лише за сприяння товариства, а й в інших виданнях українських і чеських наукових установ. У третьому томі «Праць історично-філологічного товариства» Михайло Антонович надрукував дослідження про антигурецьку діяльність козацького полковника з Поділля, прикордонника Василя Босого. Про нього він пише, що це – «типовий прикордонник старої дати, зв'язаний всією своєю діяльністю не з новим козацьким устроєм, що так бурхливо почав розви-

ватися у другому десятилітті XVII ст., а з шляхетсько-панською організацією Речі Посполитої» [9, 7]. З написаного можемо констатувати, що Босий був прикордонником, який дбав про власні інтереси: захоплення нових територій і отримання з них прибутку. Водночас він перебував на службі у князя Збаражського і брав активну участь у колонізації Дикого поля. Саме тому Пантелеймон Куліш напише, що «Василь Босий – це колонізатор пустель» [5, 11].

Михайло Антонович – перший історик, який дослідив постать Василя Босого і його діяльність. До нього дослідники та енциклопедисти не звертали увагу на цю по-своєму видатну людину. Не зменшуючи заслуг князя Збаражського у колонізації Дикого поля, не можна не визнати, що саме на підданого В. Босого була покладена значна частина «робіт і небезпек». Василь Босий заслуговує на вагоме місце в історії тисячолітніх змагань українського народу за доступ до своєї природної межі на півдні – Чорного моря.

До четвертого тому «Праць» увійшла робота М. Д. Антоновича «Студії з часів Наливайка», яку товариство також надрукувало окремою брошурою [1]. У дослідженні на багатій джерельній базі проаналізовано відносини між козаками С. Наливайка й австрійським імператором Рудольфом II Габсбургом, який прагнув залучити козаків до коаліції антигурецьких сил у Європі; про місію Еріха Лясоти до Війська Запорізького; розкрито значення корогви як козацького символу, що у традиціях Війська Запорізького мав політичний підтекст залежно від мети і володаря, до якого наймалися на службу козаки; відтворено події козацьких походів 1593–1595 рр. до Молдови, Угорщини і Білорусі; висвітлено ініціативи київського католицького єпископа Йосипа Верещинського щодо заснування козацького князівства на Задніпр'ї та визначено причини погіршення взаємин між козацьким військом і польською королівською владою. Як додаток до праці було опубліковано документи Державного архіву Данцига про діяльність козаків у 1592–1596 роках [10, 87].

Сучасники тих подій надавали дуже вагомого значення жесту дарування царських корогв. Це був не просто вияв поваги. Дослідник М. Антонович пише, що цей звичай притаманний XVI століттю, коли людське мислення базувалося на символічних актах і церемоніях, які пізніше замінив писаний документ. Прийняття корогв означало, що козаки готові йти на службу до імператора у боротьбі з Туреччиною [1, 3].

В окремому розділі Михайло Дмитрович розповідає про козацькі походи 1593–1595 рр. Зокрема, він пише, що напади козаків та пограничних можновладців на Молдову, такі звичайні у XVI–XVII ст., являли собою дуже оригінальне явище. Зазвичай, такі походи закінчувалися цілко-

вистим розгромом цих загонів, але завжди знаходилися охочі, які знову туди відправлялися. Походи кінця XVI ст. якісно відрізнялися від усіх попередніх. У 1593–1595 рр. походи проводилися з більшими зусиллями і, як зазначає історик, під проводом не лише відчайдушних, але й досвідчених ватажків. Саме тому й результати їхні були більш успішні. Відбувалися козацькі походи 1593–1595 рр. на фоні великої німецько-турецької війни, тому і «притягли до себе значно більшу увагу європейської спільноти» [1, 18].

Приділив увагу М. Антонович і «Козацькій державі Задніпров'я», де розкриває погляди Йосипа Верещинського – католицького єпископа. Він вважав, що козаки мали дістати від Речі Посполитої на утримання «цілу ту частину держави», яка знаходилася на схід від Дніпра. Вони мали створити самостійну державну організацію у васальній залежності від Польщі. На чолі цієї держави мав бути князь. Хто мав бути цим князем, Верещинський не каже і невідомо, чи поділяв він чутки, які поширювалися серед шляхетського суспільства і називали Наливайка майбутнім володарем козащини. Залишався і титул гетьмана, який ставав «першим серед полковників». Територія держави мала охоплювати і східну частину білоруських земель [1, 63].

Свою розповідь Михайло Дмитрович закінчує описом процесу і страти козаків у Варшаві. Він пише, що ця подія викликала неабиякий інтерес у польському соціумі. Як пише історик: «Наливайко занадто довго уявляв собою грізну силу, занадто вразив уяву тогочасної суспільності та його доля цікавила всіх ще й тепер у час падіння...» [1, 65].

Робота Михайла Антоновича «Переяславська кампанія 1630 р.», яка базувалася на матеріалах Державного архіву Данцига, була опублікована у п'ятому томі «Праць» наукового товариства і віддрукована окремою брошурою. У розвідці автор проаналізував причини, соціальну базу, хід та наслідки селянсько-козацького повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила), який, на думку вченого, був рішучим та ініціативним козацьким ватажком, але «безпомічним у царині політики і політичної боротьби» [7, 36].

Відзначимо, що більшість своїх праць Михайло Антонович присвятив козацькій добі, опрацювавши джерела іноземних архівів, він розширив знання і подав ще одну інтерпретацію подій минулого. Він не просто публікував дослідження з історії України, а й допомагав фінансово УІФТ видавати наукові доробки його членів.

Вагомий внесок у розвиток української історії та біографістики зробив член товариства і історик Дмитро Дорошенко. До видань Українського історично-філологічного товариства увійшло ряд досліджень, присвячених козацькій добі.

Зокрема, «Степан Опара – невдалий гетьман Правобережної України» та «Початок гетьманування Петра Дорошенка» (1665–1666).

У другому томі «Праць...» з'явилося дослідження Д. Дорошенка періоду гетьманування Степана Опари – гетьмана, який перебував при владі менше року – з червня по жовтень 1665 р. Д. Дорошенко пише, що вершиною політичної кар'єри С. Опари було захоплення Умані у червні 1665 р. Саме в цьому місті він проголосив себе гетьманом, адже Павло Тетеря на той час уже покинув Україну. Він призначив генеральну старшину. Так, генеральним обозним став Петро Дорошенко, що був генеральним осавулом за Тетері. Генеральним осавулом – Самійло Фридрикевич, полковник білоцерківський, лояльний до Польщі. Перейшовши під протекторат Кримського ханства, його захопили і передали у серпні 1665 р. полякам, які його стратили. Дмитро Дорошенко пише, що це був «проміжний, тимчасовий гетьман», який не запам'ятався вдалою, внутрішньою чи зовнішньою політикою. Він виявив себе як не досить зручний політик та й, взагалі, мало підходив на роль гетьмана [4, 39].

Значну увагу Дмитро Дорошенко приділив вивченню постаті гетьмана Петра Дорошенка. Заслугує особливої уваги дослідження його роботи «Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665–1666)». Стаття містить такі структурні елементи: проголошення Дорошенка гетьманом Правобережної України; боротьба з Дрозденком; опанування Брацлавщини; відносини з Польщею; звільнення Йосифа Тукальського і Юрія Хмельницького з полону; справа польських залог по фортецях в Україні; старшинська рада в Чигирині підтверджує Дорошенка на гетьманство; генеральна рада в Лисянці [6, 123]. Дослідження містить значний обсяг матеріалу і є короткою довідкою гетьманства Петра Дорошенка.

Зазначимо, що Дмитро Дорошенко, як і Михайло Антонович, надає перевагу дослідженню козацької доби, а особливо періоду «Руїни». Будучи нащадком козацького роду Дорошків, Дмитро Іванович упродовж усього життя займався дослідженням історії свого роду і його напрацювання є важливим джерелом вивчення періоду козацької доби.

Серед дослідників козацької доби варто назвати і Бориса Крупницького, який займався дослідженням історії України другої половини XVII – першого десятиліття XVIII ст. Частина його наукових робіт присвячена видатним персоналіям. Він досліджує політику Пилипа Орлика, Сави Чалого, Данила Апостола. У праці «З історії Правобережжя 1683–1688 рр.» Борис Дмитрович розглядає ряд питань козацької доби. Найбільше його цікавлять періоди гетьманування Куницького (1683 р.), Андрія Могили (1684–1688 рр.); відносини між С. Палієм та А. Могилою в 1684–

1685 рр., початок колонізаційної та військової діяльності Палія на Правобережжі та його переваги над Моголою; участь козаків у польських походах 1683–1688 рр. під Відень, в Угорщину, Молдову тощо [6, 5–8].

Отже, історичні напрацювання членів УІФТ – п'ять томів «Праць...», що розкривають важливі сторінки козацької доби, які і донині викликають інтерес сучасних істориків України. Наукові праці про козацтво досить широкої тематики – від опису побуту козаків, до дослідження окремих постатей із козацької старшини. Значення наукової історичної спадщини передусім у тому, що історики-члени УІФТ своєю науковою роботою сприяли збереженню та розвитку української національної ідеї, популяризації її дослідження в європейському історичному просторі. Праця українських науковців у Чехословаччині є неоціненною. Вони є частиною великої діаспори України, яка в роки панування радянської влади доводила до громадськості незаідеологізовану та об'єктивну історію України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович М. Студії з часів Наливайка. – Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 1941. – 90 с.
2. Наріжний С. Одеське товариство історії і старовини. – Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 1941. – 25 с.
3. Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Т. 1. – Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 1939. – 240 с.

4. Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Т. 2. – Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 1926. – 216 с.

5. Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Т. 3. – Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 1941. – 140 с.

6. Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Т. 4. – Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 1942. – 238 с.

7. Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Т. 5. – Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 1944. – 178 с.

8. Трембіцький А. М. Родина Січинських та українське історично-філологічне товариство в Празі (1923–1945 рр.) // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. – 2009. – Вип. 15. – С. 95–98.

9. Шаповал А. І. Михайло Антонович і Українське історично-філологічне товариство у Празі // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – Число 20: Генеалогія та геральдика / Ред. кол. вип.: Г. В. Боряк (відп. ред.), В. В. Томазов (заст. відп. ред.), І. Н. Войцехівська, М. Ф. Дмитрієнко, Г. В. Папакін, І. К. Хромова (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2012. – С. 81–95.

10. Шаповал А. І. Співпраця Михайла Антоновича з Українським історично-філологічним товариством у Празі // Архіви України. – 2012. – № 4 (280). – С. 88–99.

ЩОДЕННИКИ В. К. ВИННИЧЕНКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ

До 100-річчя Української революції 1917–1920 років

Геннадій СТРЕЛЬСЬКИЙ, професор кафедри етнології та краєзнавства НПУ імені М. П. Драгоманова, Заслужений працівник освіти України

Володимир Кирилович Винниченко як видатний письменник, драматург, публіцист, політолог, автор 14 романів, понад 100 оповідань, 23 п'єс, численних сценаріїв, літературознавчих статей, визнаний однією з найпомітніших постатей в українській і світовій інтелектуальній еліті першої половини ХХ ст.

Але водночас він був серед найактивніших і найколеритніших учасників громадсько-політичного, соціального і національно-визвольного

руху в Україні початку ХХ ст., лідерів найвпливовіших політичних партій цієї доби – РУП і УСДРП, одним із провідних діячів та ідеологів Української революції 1917–1920 рр., пропагандистів національно-культурного і державного відродження.

Тому з величезної творчої спадщини Винниченка основну увагу істориків мають привернути його мемуарні твори. У них яскраво і виразно відзеркалюється складна й драматична епоха